

**Анализа на потребите и бариерите за
плантажирање на планински чај
(*Sideritis raeseri* Boiss. и Heldr.)
во Преспа, Северна Македонија**

**Проект: “Недрвните производи од шума
за подобар економски развој во Преспа”**

Подготвено од: CNVP – Connecting Natural Value and People Foundation, 2020

Автор: Бојан Ранташа

CNVP – Connecting Natural Value and People Foundation

Канцеларија во Северна Македонија:
ул. Мирка Гинова, 13
1000 Скопје
Северна Македонија

Тел: +389 2 3217 321
Факс: +389 2 3217 321

Website: www.cnvp-eu.org

Благодарност

Би сакал да изразам благодарност до сите луѓе што најдоа време да ме запознаат и да разговараат со мене, и на оние кои ми помогнаа да добијам дополнителни информации преку телефон за време на мојот ангажман. Особено би сакал да им се заблагодарам на Фросина Ѓоргиевска и Виолета Прцуловска, жените земјоделци од Преспа кои ми помогнаа во текот на теренското истражување и во воспоставувањето контакти со други жени земјоделци. Благодарност и до Јонче Илиевски, Дејан Димициевски и Живко Најдовски за споделување контакти со луѓе кои се клучни актери од оваа област, во пошироката област на Преспа во Република Северна Македонија. Исто така, би сакал да се заблагодарам на Сашо Петровски и Оливер Аврамовски за проверката на конечниот нацрт на овој извештај и давањето на вредни коментари. Конечно, би сакал да се заблагодарам на CNVP Македонија што обезбеди поддршка преку нивната канцеларија во Ресен.

Содржина

Содржина	4
1. Вовед	5
2. Методологија	6
3. Клучни актери на пазарот за планински чај во пошироката област на Преспа, Северна Македонија	8
3.1. Постоечки фирми и индивидуи во пошироката област на Преспа, Северна Македонија	8
3.2. Фирми надвор од пошироката област на Преспа, Северна Македонија	9
4. Тековните трендови на пазарот на планинскиот чај со фокус на пошироката област на Преспа во Северна Македонија	11
4.1. Трговија на големо и Извоз	11
4.2. Пазар на свежи производи	12
4.3. Продажба на мало во маркети	15
4.4. Интернет/Онлајн Пазар	19
5. Жетва и производство на планински чај во пошироката област на Преспа, Северна Македонија	20
6. Трошоци поврзани со одгледување на планински чај	20
6.1. Процедура за култивација (одгледување) на планински чај	21
6.1.1. Добивање на семе	21
6.1.2. Производство на растителен материјал	22
6.1.3. Одредување на локација за плантажа	22
6.1.4. Подготовка на земјата за култивирање	23
6.1.5. Засадување на полето	23
6.1.6. Управување со плевел и штетници	23
6.1.7. Собирање на чајот	23
6.1.8. Сушење	23
6.1.9. Управување со плантажирањето	24
6.2. Временска рамка за култивирање на чај	24
6.3. Трошоци за култивирање на чајот	24
7. Потребите и бариерите на земјоделците за култивирање на планински чај	26
7.1. Жетва	26
7.2. Пазар	26
8. Државна поддршка за собирање на медицински и ароматични билки	28
9. Заклучоци и препораки	29
10. Користена литература	31
Список на анекси	33

1. Вовед

Sideritis raeseri Boiss. and Heldr. или попознат како планински чај е важна билка во пошироката област на Преспа¹. Од економски аспект е важен како растение за лично користење како домашен чај по избор на многу луѓе во Северна Македонија и Албанија. Сепак, тој е загрозен, главно заради прекумерна експлоатација и неконтролирано собирање, заради што беше подготвен Акционен план за зачувување во 2012 година (Бојаџи, и др., 2012). Планинскиот чај (*Sideritis reaseri* Boiss. And Heldr.) е во Црвената листа на цветни видови во Албанија, а претставува цел на зачувување и за националниот парк Галичица како важна растителна област и истата е наведена во списокот на заштитени диви видови во Република Северна Македонија (МОЕРР, 2011).

Според Акциониот план за зачувување на планинскиот чај, од македонска страна на паркот Преспа, во областите каде што е дозволено собирање, можната годишна количина што ќе доведе до одржлива употреба на планински чај (*Sideritis reaseri* Boiss. And Heldr) е 807,4 кг (Бојаџи, и др. ал., 2012, стр.29). Сепак, постои проценка дека годишно се собираат 7.500 кг сидеритис раесери (*Sideritis reaseri* Boiss. And Heldr), првенствено од луѓе што го собираат за лична потрошувачка (Бојаџи, и др, 2012, стр. 41).

Според Акциониот план за зачувување на планинскиот чај (Бојаџи, и др., 2012, стр.55-56), еден од методите за справување со прекумерно собирање и несоодветна берба е преку „Цел 1.6 зачувување преку фарма“, каде што се вклучени активности: „Промоција на одгледување на планински чај“ и „Спроведување пилот-проекти за одгледување“, кои имаат најголем приоритет.

Сепак, одгледувањето на планински чај е намалено/скоро да не постои во пошироката област на Преспа, во Северна Македонија. Иако во периодот од 1970 година кога луѓето од Коњско, Ресен почнале да го култивираат, тоа траело до почетокот на овој милениум. Предизвик е да се врати оваа култивација и да се рашири помеѓу другите села во Преспа и сето тоа во време кога цената на големо за планинскиот чај падна на половина. И покрај научните докази дека култивираното растение на планинскиот чај има ист квалитет како и планински чај собран во дивината (Костадинова и др. 2008), поголем дел од локалните жители сметаат дека планинскиот чај од дивината е подобар од култивираниот.

Прашањето на кое оваа анализа се обидува да даде одговор е кои се потребите и бариерите за плантажирање на планински чај во пошироката област на Преспа во Северна Македонија. Пристапот на оваа студија е со цел да се разгледаат четири предизвици: пазарните, финансиските, предизвиците на знаење и предизвиците на ресурси.

¹ Област која го вклучува сливното подрачје на Преспанско Езеро (во сите три земји: Албанија, Северна Македонија и Грција) и целокупната територија опфатена со НП Галичица и НП Пелистер.

2. Методологија

Методологијата која се користеше за да се извлечат важните сознанија анализирани во овој извештај беше преку две главни алатки:

1. Собирање на достапни податоци со пребарување преку интернет и постојни податоци од институции, како што се Националните паркови, и Министерството за животна средина и просторно планирање на Република Северна Македонија; и
2. Интервјуа со засегнатите страни; кои подоцна беа анализирани соодветно.

Интервјуата со идентификуваните засегнати страни беа направени во текот на месец Февруари, каде засегнатите страни беа контактирани и интервјуирани за нивните ставови, знаење и искуство. Беа комуницирани пет типа на засегнати страни:

1. Компании што купуваат и обработуваат недрвни шумски производи,
2. Собирачи на планински чај,
3. Земјоделци што садат планински чај,
4. Жени земјоделци од македонскиот дел на пошироката област во Преспа,
5. Продавачи на планински чај на зелени пазари.

Целосниот список на лица што се запознаени и / или интервјуирани за целите на овој извештај е во Анекс 1. Белешките од направените интервјуа се на располагање за да се проверат по барање и не се вклучени во овој извештај за да истиот не се преоптерети со неговата големина.

Интервјуата кои беа направени се делумно структурирани, со различни видови на прашања кои се од интерес за секоја група на засегнати страни:

- Прашања за компании што откупуваат и / или преработуваат планински чај:
 - Количина на откупен чај во последните 3 години?
 - Колку чај би купиле во иднина?
 - Дали постои стабилна побарувачка?
 - Колкава е откупната цена на чајот во последните 3 години?
 - Дали е цената стабилна?
 - Која би била оптималната цена?
 - Дали би биле заинтересирани за соработка со земјоделско ориентирана заедница на земјоделците?
- Прашања за диви собирачи на планински чај:
 - Просечни количини на собрани чај?
 - Кои се цените на откупот во последните 3 години?
 - Кои се каналите за продажба на истиот?
 - Дали одгледувале планински чај, и ако не, дали би одгледувале планински чај или зошто не?
 - Дали имате земја за одгледување?
 - Дали имате знаење да одгледувате планински чај?
 - Дали имате пари да инвестирате во плантажа на планинскиот чај?
 - Дали продавате директно на крајните потрошувачи?
 - Дали продавате на компании кои го откупуваат?
 - Дали сакате да продавате директно на крајни потрошувачи или на компанија?
- Прашања до земјоделците кои садат планински чај:
 - Количина на произведен чај?
 - Кои се цените на откупот во последните 3 години?

- Кои се каналите за продажба на истиот ?
- Кои се проблемите во одгледувањето на планинскиот чај?
- Каква е постапката за одгледување на планински чај?
- Кои се трошоците кои произлегуваат од подигање и одгледување на чај?
- Дали продавачите директно на крајните потрошувачи?
- Дали продавачите на компании кои го откупуваат?
- Дали сакате да продавачите директно на крајни потрошувачи или на компанија?
- Прашања за жени земјоделци од Преспанскиот регион:
 - Дали би засадиле планински чај?
 - Дали имате земја за садење?
 - Зошто досега не сте култивирале планински чај?
 - Дали имате знаење да садите чај?
 - Дали имате пари да инвестирате во подигање на плантажа за чај?
 - Дали би сакале да продавачите директно на крајни потрошувачи или на компанија?
- Прашања за продавачите на зелен пазар на планински чај:
 - Колку продавачите во една година за последните 3 години?
 - Од каде го набавувате планинскиот чај?
 - Кои се малопродажните цени на планински чај во последните 3 години?
 - Кои се откупните цени за планинскиот чај во последните 3 години?

Иако повеќето засегнати страни беа расположени да се сретнат и да разговараат, компаниите, а особено големите компании, не беа заинтересирани да комуницираат или да учествуваат во оваа анализа. Сепак, нивниот недостаток на интерес за учество беше компензиран со податоците добиени од Министерството за животна средина и просторно планирање.

3. Клучни актери на пазарот за планински чај во пошироката област на Преспа, Северна Македонија

Пазарот за планинскиот чај во пошироката област на Преспа е составен од повеќе актери: преработувачки компании, откупни компании, продавачи на зелени пазари, собирачи и земјоделци кои садат планински чај. При подготовката на овој извештај, беа идентификувани неколку компании, поединци и групи на лица кои се од значење за пазарот на планински чај. Повеќето од идентификуваните актери се од пошироката област на Преспа, но има и актери кои вреди да се споменат и се надвор од Преспанскиот регион.

Исто така, добро е да се објасни дека пазарот за планински чај во пошироката област на Преспа во Северна Македонија е од прекугранична природа и е поврзан преку легални и нелегални канали со пазарот во Албанија. Имено, поединци - земјоделци и собирачи од Преспанскиот дел на Албанија ја преминуваат границата за да соберат планински чај и / или да го продаваат на улиците (Најдовски, 2020; н.бр., 2020г; Ранташа, Панајотова и Cule, 2019 година). Повеќето од овие активности се вршат неконтролирано, без оданочување или едноставно кажано - нелегално. Сепак, тоа има сериозно влијание врз пазарните цени во Северна Македонија. Прелевањето на вишокот производ на планински чај од Албанија на македонскиот пазар во 2019 година направи сериозен пад на откупната цена на ниво како во Албанија - до 150 денари за килограм сува билка, а македонските земјоделци не можеа да ја продаваат својата култура по фер цена. Исто така, посредници од Албанија доаѓаат и купуваат планински чај од Северна Македонија и го увезуваат во Албанија.

3.1. Постоечки фирми и индивидуи во Северна Македонија

Натнас 2019, Охрид (Друштво за производство трговија и услуги НАТНАС 2019 ДООЕЛ Охрид)

Ул.Железничка бр.144 , Охрид, +389 46 260800, +389 78 217188

Фирмата пакува планински чај и го продава во Стокомак маркетите, со идеја да го шири пазарот во иднина. Ова е нивна прва година и нивните очекувања се да продаваат околу 200 до 300 килограми планински чај во 2020.

Алпојо, Охрид (Заштитно друштво за производство, трговија и услуги Александар Попоски АЛПОЈО Охрид ДООЕЛ)

Стив Наумов бб, Охрид, +389 46 260489 <http://alpojo.com.mk/>

Фирмата пакува планински чај и го продава во неколку супермаркети низ државава: Тамаро и Жито.

Роса Кантина, Ресен (Друштво за производство и трговија на големо и мало РОЗА КАНИНА ДООЕЛ Петковски Томе увоз-извоз Ресен)

Никола Карев бр.55 – Ресен, +389 47 452843, +389 70 393966,

<http://www.rozakanina.bizland.com/> <https://www.alternativnamedicina.com.mk/>

Го користи планинскиот чај како ароматичен додаток во некои од нивните продукти, но самиот го собира чајот и тоа само од планината Галичица. Количините се занемарливи.

Живе Стојковски, Ресен

Тој е земјоделец од Покрвеник, село близу Ресен. Тој почнал со плантажирање на планински чај во 2017 следејќи ги земјоделците од Албанија. Бидејќи не може да најде пазар каде чајот би го продавал на големо, по цена која смета дека е фер – 400 денари за килограм , тој планира да стопира со производството.

Живко Најдовски, Битола
+389 70 614014, +389 47 238605
<https://bilki-lekoviti.blogspot.com/>

Herbalist од Битола собира и продава медицински билки. Тој работи само со трговија на планински чај, набавувајќи го од земјоделците од Северна Македонија (Најдовски, 2020), но неодамна и од земјоделците од Албанија (Најдовски, 2020). Тој сам би го собирал, но нема планински чај на планината Баба над Битола.

Жени земјоделци од Преспа

Група жени земјоделци од областа Преспа во Северна Македонија се организираат и се подготвуваат да засадат планински чај во рамките на проектот основан од PONT. Нивното производство е сè уште непознато, но се очекува да има први приноси во 2021 година.

Продавачи на Зелен пазар во пошироката област на Преспа, Северна Македонија

Продавачите на зелените пазари во Северна Македонија се трговци и многу ретко вистински земјоделци кои продаваат свои производи. Поради преплавување на пазарот со ефтин планински чај од Албанија, додека малопродажната цена на планинскиот чај останала иста, многу продавачи кои нормално би продавале само домати и краставици, сега продаваат и планински чај.

Собирачи од Преспанскиот дел на Албанија

Непознат број на собирачи ја минуваат границата и собираат планински чај од Националниот парк Галичица во Северна Македонија, а потоа тој планински чај или се продава во Северна Македонија на големо или се зема во Албанија за да се продава на големо. Забележано е дека оваа активност не се појавува во 2019 година, заради ниската откупна цена на планинскиот чај.

Земјоделци од Преспанскиот дел на Албанија

Непознат број земјоделци од Албанија ја минуваат границата носејќи чај што е одгледуван и го продаваат од кука до кука низ целата Преспанска област во Северна Македонија (н.е., 2020 година). Тие, исто така, ги обезбедуваат трговците што продаваат на Зелените пазари во пошироката област на Преспа во Северна Македонија (Најдовски, 2020). Поради ненадејниот пад на откупната цена на планинскиот чај, тие ја менуваат културата со нешто друго (н.е., 2020г.).

Посредници за купување од Албанија

Најмалку еден посредник за купување од Албанија го купува производството на земјоделците што садат планински чај во Северна Македонија. За жал, тие лица се познати по тоа што не им плаќаат на земјоделците, како еден пример на земјоделец од Прилеп (Стојковски, 2020).

3.2. Фирми надвор од пошироката област на Преспа

Иако не се присутни во откупни станици или каква било друга активност директно во пошироката област на Преспа, овие компании имаат влијание врз пазарот на планинскиот чај бидејќи прават откуп и извоз на планинскиот чај во Северна Македонија.

Конимекс, Скопје (Друштво за производство, трговија и услуги КОНИМЕКС ХОЛДИНГ КОМПАНИЈА ДОО експорт-импорт Скопје)

Борис Трајковски 9/10 , Скопје, +389 2 2461218, +389 2 2465954, koro@unet.com.mk, www.konimex.com.mk

Компанијата се фокусира на откуп, производство, преработка, пакување и извоз на недрвни шумски производи со потекло од Демир Хисар, но сега со центар и во Скопје. Има своја производна линија на хербални напитоци, достапни на пазарот, познати како Кору чај, но во линијата на производи исклучен е планинскиот чај.

Флорес, Скопје (Друштво за производство и промет со земјоделски производи, лековити билки-шумски плодови ФЛОРЕС ДОО Радовиш)

Партизански Одреди бр.21, Порта Буњаковец А 2/II, мезанин локал 11,12, 1000, Скопје, +389 2 3119771, +389 2 3227708, <http://www.flores.com.mk/>

Се фокусира на откуп, производство и извоз на недрвни шумски производи, со потекло од Радовиш, сега со центар и во Скопје.

4. Тековните трендови на пазарот на планински чај со фокус на пошироката област на Преспа

Пазарниот тренд на планинскиот чај минува низ интересен период на можна криза. Цените на големо се намалија во 2019 година за половина, што резултираше во незадоволство кај земјоделците и собирачите од дивите предели во Северна Македонија. Голем дел од земјоделците во Северна Македонија одлучија да го напуштат производството на планински чај и да ја променат културата со нешто друго. Од друга страна, цените на мало не се променети за време од една деценија и иако цените на големо се намалија, цените на пазарите за свежи производи не се менуваат.

Слична е ситуацијата и во Албанија, каде цените се спуштија на помалку од 2 ЕУР за 1 килограм сува билка. Земјоделците од Преспанската област во Албанија исто така се незадоволни, тие исто така ги напуштаат полињата со планински чај, а исто така ја менуваат културата со нешто друго. Но, некои одбиваат да го продадат по екстремно ниски цени и го носат планинскиот чај (илегално) на пазарите со свежи производи во Преспанската област во Северна Македонија, со цел да добијат малку повисоки цени, од 120 до 150 денари за 1 килограм сува билка. Како резултат на тоа нарушен е македонскиот пазар на планински чај.

Среде ова незадоволство и ниските цени на големо, компаниите во Северна Македонија одлучуваат да се вклучат во пакување на планинскиот чај. Иако не даваат јасни информации за потеклото на планинскиот чај, тие споменуваат дека го добиваат од разни извори, вклучително и од Албанија и дека откупната цена што ја имаат е 100 ден за 1 килограм сува билка (Натнас, 2020). Се чини дека компаниите ја искористуваат можноста од сегашните ниски цени во пошироката област на Преспа.

Сепак, уште поинтересен процес е оној што претстои. Во моментот отворени прашања се: Како ќе завршат овие заложби на македонските компании откако ќе се потрошат залихите на планинскиот чај? И, конечно, која ќе биде идната цена на планинскиот чај кога ќе заврши сегашната залиха што ги поплавува пазарите?

4.1. Трговија на големо и извоз

Пазарот на големо во Северна Македонија е организиран околу земјоделско производство на Планински чај, особено „*Sideritis scardica* Griseb“ и неколку компании што го прават откупот. Земјоделското производство главно се одвива во три области во Северна Македонија (познато до моментот на изготвување на овој извештај): село Држилово, Скопје; село Серменин, Гевгелија; и село Крапа, Прилеп. Ова земјоделско производство започна пред неколку години, кога откупните цени на планинскиот чај беа 300 денари за суви билки (н.е., 2020а). Во овој момент, селаните едноставно го следеа примерот и добрата цена и се префрлија на садење планински чај. Како и да е, бидејќи цената одеднаш падна на половина - 150 МКД за 1 кг суви билки, земјоделците решија да го напуштат производството на планински чај за 2020 година. Овој вид на активност е забележана и низ целата поширока област на Преспа - вклучително и во Албанија каде се плантажираше планински чај во поголем обем.

Година	2016	2017	2018	2019
Откупна цена на <i>Sideritis spp.</i> за 1 кг сува билка	300 МКД	300 МКД	250 МКД	150 МКД

Табела 1. Цени на откупот на планинскиот чај (збирни информации од интервјуа)

Како и да е, постојат повеќе земјоделци кои успеале да добијат подобри цени од редовните откупни цени на чајот. Земјоделец од Покрвеник, Ресен започна со производство на планински чај во 2017 година, а својата прва култура во 2018 година ја продаде по цена од 400 МКД на билкар од Битола што продава на пазар на свежи производи (Стојковски, 2020).

Сепак, по приливот на ефтин планински чај од Албанија во 2019 година, тој исто така го загуби каналот за продажба затоа што билкарот од Битола започна да снабдува ефтин планински чај од Албанците што го донесе на пазарот (Стојковски, 2020).

Друг пример се жителите од Серменин, Гевгелија кои продаваат планински чај веќе подготвен за продажба во врзани гроздови од 25 грама и исечен од вишокот гранки (Најдовски, 2020). На овој начин тие добиваат откупна цена од продавачите на пазарот од 600 денари за килограм (Најдовски, 2020 година).

Вреди да се набљудува пазарот на големо на планинскиот чај, затоа што иако откупната цена падна во 2019 година на 150 МКД, може да дојде до промена, бидејќи во денешно време многу земјоделци го напуштија производството на планинскиот чај, така што очекувањето е дека едноставно би имало недостаток на снабдување до 2021 година (Стојковски, 2020; нн, 2020а; нп, 2020г.).

Најновите податоци во врска со извозот на планински чај се до 2018 година, бидејќи податоците за 2019 година сеуште не се обработени. Она што можеме да го забележиме од достапните податоци, е дека извозните количини на планински чај не се стабилни. Иако во 2016 и 2018 година се извезени околу пет тони, во 2017 година количините за извоз беа само еден тон. Затоа не можеме да зборуваме за стабилна побарувачка за извоз. Покрај тоа, максималната вредност на овој бизнис е мала, не надминува 25.000 ЕУР, пресметувајќи ги највисоките достигнати цени на пазарот на големо.

Година	2016	2017	2018
Дозволени количини за извоз на <i>Sideritis</i> sp.	4.886 кг	926 кг	5.002 кг

Табела 2. Количини на растителен материјал на издадени дозволи за извоз за 2016, 2017 и 2018 година (МЖСПП, 2019)

4.2. Продажба на чајот како свеж производ

Планинскиот чај е достапен за купување на зелените пазари низ Северна Македонија повеќе од половина век. Локалното население го собира или го сади и го продава на зелените пазари директно или преку посредник. Во последно време, на зелените пазари присуствуваат само трговци, а нема земјоделци, додека земјоделците се фокусираат на земјоделство и производство, бидејќи немаат време да го поминат целиот ден на пазар, а понекогаш и секојдневно да се присутни. И покрај тоа што е реткост да се најдат земјоделци, има некои продавачи на пазарите на свежи производи кои продаваат планински чај што го собираат тие или нивното семејство. Оние што одгледуваат планински чај го продаваат само преку посредници. Понекогаш албанските земјоделци доаѓаат во Северна Македонија и го продаваат на продавачите на локалниот пазар и веднаш заминуваат дома.

Малопродажната цена на планинскиот чај што се продава на пазарите на свежи производи низ Северна Македонија е прилично стабилна. Констатирано е дека цената се движи меѓу 20 и 30 денари, но најчеста цена е 25 ден за еден грозд, а за 50 ден во пластична кеса. Но, по внимателно испитување (мерење на пакетите) можам да се заклучи дека цената воопшто не варира, туку само тежината на сувата билка е различна. Гроздовите што се продаваат за 25 денари имаат тежина од 25 гр, гроздовите продадени за 30 ден имаат 30 гр тежина, а пластичните кеси со планински чај продадени за 50 денари имаат 50 гр тежина, итн. Стабилната малопродажна цена на пазарот на свежи производи е 1 ден за 1 гр сува билка или 1.000 МКД за

1 кг сува билка. Констатацијата дека цената е стабилна затоа што откупната цена - цената што продавачите на пазарот на свежи производи (трговците) кои ги снабдуваат со билки паѓа во последните две години, а во моментот е најниска, 120 МКД за килограм, но малопродажната цена отсекогаш била иста.

Година	2016	2017	2018	2019
Малопродажна цена на зелените пазари. За 1 грозд билка, околу 25гр.	25 (Се движи од 20 до 30) МКД	25 (Се движи од 20 до 30) МКД	25 (Се движи од 20 до 30) МКД	25 (Се движи од 20 до 30) МКД
Малопродажна цена на зелените пазари во Северна Македонија. За 1 кг сува билка.	1000 МКД	1000 МКД	1000 МКД	1000 МКД

Табела 3. Малопродажни цени на планинскиот чај (збирни информации од интервјуа)

Интересен аспект на зелените пазари е побарувачката и тоа побарувачката на видовите. Пронајдени се два вида на билки. Едната е *Sideritis scardica* Griseb а другата е *Sideritis raeseri* Boiss and Heldr.. Билката „*Sideritis scardica* Griseb“ се наоѓа на пазарите на свежи производи во Скопје, додека на пазарите со свежи производи во пошироката област на Преспа во Северна Македонија доминира „*Sideritis raeseri* Boiss and Heldr.“. Сепак, на зелените пазари во Битола може да се најдат и двата вида. Оние што ги продаваат и двата вида велат дека *Sideritis scardica* Griseb, подобро се продава, затоа што цвеќињата се покомпактни (Најдовски, 2020). Другиот важен момент е побарувачката за количина. Кога разговараме со индивидуални продавачи, тие се жалат дека во минатото - пред околу две години, тие би можеле да продадат дури 1 тон суви билки на пазарот. Денес тие продаваат само неколку стотици килограми суви билки. Но, реалната побарувачка не е намалена. Бидејќи многу земјоделци од планински чај од Албанија ја минуваат границата и носат големи количини чај по ниска цена, тие потоа го продаваат на продавачи на зелените пазари каде традиционално би продавале само зеленчук или овошје, а сега тие исто така го продаваат и планинскиот чај. Значи, на зелените пазари, наместо да има само неколку специјализирани продавачи на тревки кои продаваат планински чај, од 2019 година, може да се купи планински чај од скоро секој втор штанд на пазарот на свежи производи. Во овој однос, побарувачката е зголемена, бидејќи сите всушност продаваат околу 100 до 200 кг сув планински чај годишно, а понудата на само 2-3 локации се зголеми на 20-30 продажни места.

Слика 1. Планински чај, *Sideritis scardica* Griseb од култивирано потекло од село Држилово на зелениот пазар во Скопје. Фотографија Бојан Ранташа

Слика 2. Планински чај *Sideritis raeseri* Boiss and Heldr. од диво потекло од планината Галичица во Албанија на зелениот пазар во Ресен. Фотографија Бојан Ранташа

Слика 3. Планински чај од култивирано потекло од Албанија на Зелениот пазар во Охрид. Фотографија Бојан Ранташа

4.3. Продажба на мало во маркети

Планинскиот чај е присутен во македонските супермаркети во последните две години. Во ВЕРО, грчки супермаркет, тој е на полиците уште од 2019 година. Од септември 2019 година, две компании од Охрид започнаа со пакување на планински чај кој го продаваат во локални и регионални ланци на супермаркети. Македонските компании не се доволно запознаени со потеклото на билката, велат дека тие ги добиваат билките од многу извори, вклучително и од Албанија (Natnas, 2020). Сите компании ја пакуваат билката како грозд од гранки, со различни дизајни и решенија за пакувањето. Цените варираат од 25 МКД по пакување до 185 МКД по пакување, правејќи варијација на просечната цена од 1.250 МКД до 6.167 МКД за 1 кг сува билка. Цените многу се разликуваат поради видот на пакувањето и поради потеклото на производот - домашен или увезен.

Алпојо, компанија од Охрид, Северна Македонија, го нуди планинскиот чај со целата должина на чајните стебла, спакувани во кутија од хартија каде што стеблата се скршени на половина. Пакетот содржи 40гр чај и се продава за малопродажна цена од 65 МКД, при што изнесува 1.625 ден. за 1 г сува билка. Планинскиот чај може да се најде и во комерцијалниот дуќан на Алпојо со пониска цена од 58 МКД.

Слика 4. Планински чај спакуван за малопродажба во супермаркет во Охрид. Фотографија Бојан Ранташа

Слика 5. Планински чај спакуван за малопродажба во комерцијалниот дуќан на Алпојо во Охрид. Фотографија Бојан Ранташа

Натнас, исто така компанија од Охрид, нуди планински чај во мал грозд од 20 гр сува билка која е спакувана во едноставна пластична кеса. Во моментот се продава само во супермаркетите на Стокомак за 25 ден, но компанијата се надева дека ќе го прошири својот обем на продажба. Цената на овие пакувања е релативно пониска - 1,25 ден., по грам сува билка и соодветно е заради поевтината амбалажа. Компанијата тврди дека тие имаат свое производство и дека ја откупуваат билката по цена од 100 ден по 1 кг сува билка од локалните добавувачи, како и од Албанија. Бидејќи со продажба имаат започнато во 2020 година, тие очекуваат да продадат околу 200 до 300 кг планински чај до крајот на годината.

Слика 6. Планински чај спакуван за малопродажба во Стокомак во Охрид. Фотографија Бојан Ранташа

И Алпојо и Натнас имаат еден голем недостаток во производот - билките не се целосно суви, а кондензацијата на вода се гледа одвнатре во пластичното пакување. Ова може да доведе до создавање на мувла која го скратува рокот на траење на чајот.

Планинскиот чај е исто така присутен како увезен производ од Грција во супермаркетите на Виро. Доаѓа во два вида на амбалажа, едната во стаклени тегли по цена од 185 МКД, а втората во пластична кеса за 127 МКД. И двете пакувања се од ист производител и содржат по 30 гр сува билка. Производот се продава на пазарот само во супермаркетите на Виро и е присутен повеќе од 1 година.

Слика 7. Планински чај спакуван во тегла за малопродажба во Веро во Скопје. Фотографија Бојан Ранташа

Слика 8. Планински чај спакуван во пластична амбалажа за малопродажба во Веро во Скопје. Фотографија Бојан Ранташа

	Цена	Малопродажна цена во супермаркет, по пакување	Малопродажна цена во супермаркет, за 1 кг сува билка
Алпојо, 40гр во хартиена кутија	58 МКД	65 МКД	1.625 МКД
Натнас, 20 гр во платична кутија	/	25 МКД	1.250 МКД
Каптанс, 30 гр, во пластична кеса	/	129 МКД	4.300 МКД
Каптанс, 30гр во стаклена тегла	/	185 МКД	6.167 МКД

Табела 4. Малопродажна цена на пакуваниот планински чај во продавниците (збирни информации од теренски истражувања)

4.4. Интернет/ Онлајн пазар

Еден потенцијален пазар кој е запоставен е директниот онлајн пазар, пазар преку интернет. Можноста планинскиот чај да се продава на различните мрежни платформи или дури и во онлајн продавница не само што е присутна, туку производите се веќе таму поставени. Иако опфаќањето на овој пазар е напредно ниво на директна продажба, чисто заради глобалната конкуренција, тој е пазар што треба да се земе предвид и да се стремиме да го користиме како опција. За жал, до денес, не се познати онлајн продавачи на планински чај од Северна Македонија или во пошироката област на Преспа.

На Интернет, планинскиот чај главно се продава како грчки планински чај (Greek), планински чај (Mountain), планински чај (Олимп) и / или железна трева (Iron worth). Неговата цена варира и зависи дали е со или без испорака, како и од количината. Околу 100 гр пакување на планински чај може да се нарача за цена од 10,9 (Aspermuhle, н.з.) до 12 евра (Biene, н.д.), без трошоци за испорака на европскиот пазар; од 1,9 GBP (Amazon, н.д.) до 16,38 GBP (чај и кафе, н.з.) без испорака за пазарот во Велика Британија; и од 12,19 УСД (Etsy, н.д.а) до 13,31 УСД (Etsy, н.д.б) со вклучен превоз за американскиот пазар.

	Европа	Соединети Американски Држави	Велика Британија
Малопродажна цена за 100 гр сува билка	10,90 - 12 EUR	12,19 – 13,31 USD	1,9 – 16,38 GBP
Малопродажна цена за 1 кг сува билка во денари	6.710 – 7.390 МКД ²	6.920 – 7.560 МКД ³	1.400 – 12.120 МКД ⁴

Табела 5. Споредба на малопродажните цени на пакуваниот планински чај, продаден на интернет (збирни информации од истражување на биро)

² Пресметано по стапка од 61,60 MKD за 1 EUR

³ Пресметано по стапка од 56,78 MKD за 1 USD

⁴ Пресметано по стапка од 73,99 MKD за 1 GBP

5. Одгледување и плантажирање на планински чај во пошироката област на Преспа

Одгледувачите и собирачите на планински чај од Албанија слободно ја преминуваат границата со Северна Македонија, шверцувајќи го планинскиот чај на два начина (н.е., 2020 година). Одгледувачите на планински чај од Албанија го одгледуваат и потоа го носат чајот во Северна Македонија за да го продадат по пониска цена од онаа по која што локалното население сака да го продаде. (Стојковски, 2020). Исто така, собирачите на планински чај од Албанија понекогаш доаѓаат во Северна Македонија за да го собираат од планината Галичица. Во пошироката област на Преспа нема компанија за откуп на планински чај (Гоце, 2020). Само во минатата година, две компании започнаа да го пакуваат планинскиот чај и да го дистрибуираат во супермаркетите, меѓутоа, не се подготвени да дадат јасни информации за потеклото и количините на планинскиот чај што го спакувале. Сето ова придонесува за тежината на задачата јасно да се процени состојбата со бербата на планинскиот чај во пошироката област на Преспа.

Од интервјуата спроведени на терен, генерален заклучок е дека нема бербата на чајот во природа од страна на населението во Северна Македонија за комерцијални цели. Собирањето од страна на населението во природа се врши исклучиво за лична потрошувачка. Многу фамилии од Ресен (од страната на Галичица, Преспанско езеро) собираат околу 2 кг планински чај годишно (Ленче, 2020). Имајќи предвид дека ова е направено од голем број на луѓе, може да се смета дека тоа е направено во количини што можат да се споредат со комерцијална бербата. Имајќи предвид дека има околу 3.000 фамилии во Западниот дел на општина Ресен (Општина Ресен, н.д), приближно се собираат околу 6 тони планински чај годишно од страна на населението за нивна лична потрошувачка. Овој тековен заклучок на терен е во согласност со заклучоците од Акциониот план за зачувување на планинскиот чај (Бојаџи, 2012) каде тие идентификуваат дека бербата за лична потрошувачка е поголема отколку за комерцијални цели и изнесува околу 7,5 тони годишно.

Интересно факт е дека иако според Акциониот план за зачувување на планинскиот чај, од македонска страна од Преспанскиот регион, во областите каде што е дозволено собирање, евентуалното годишно количество што ќе овозможи одржлива употреба на планински чај – *Sideritis raeseri* Boiss and Heldr. е одредено дека е 807,4 кг (Бојаџи, и др., 2012, стр.29), и бербата во целина не е штетна за следните години на набљудување на популацијата на планински чај во Националниот парк Галичица (Бојаџи, 2020 година).

Во однос на одгледувањето на планинскиот чај, има двајца земјоделци присутни во областа на Преспа во Северна Македонија. Едниот земјоделец е во охридското подрачје, а другиот во ресенското подрачје и обајцата изјавија дека нема да продолжат со производство во 2020 година. Нивното производство во 2019 година е 500 кг (Таки, 2020 година) и 200 кг (Стојковски, 2020), соодветно и истите немаат многу успех во изнаоѓање на пазар за нивното производство. Одгледувачот на планински чај од Охрид ја наследил плантажата од својата сестра и нема волја да продолжи или да прави бизнис од тоа, додека одгледувачот на планински чај од Ресен има пресметка дека секоја цена под 400 денари не е доволна за него за да продолжи да се занимава со одгледување на планински чај, па тој е во процес на промена на земјоделските култури во нешто што ќе донесе профит.

6. Трошоци поврзани со одгледување на планински чај

Постапката за одгледување на планински чај може да варира во голема мерка, во зависност од достапноста на средства, знаење и ресурси на земјоделецот што се занимава со култивирање. Постапката овде ги прикажува сите можни чекори и притоа се дадени податоци дали чекорите се задолжителни, опциите за спроведување на чекорите, добрите или лошите страни при преземањето на секој од овие чекори, како и трошоците поврзани со овие чекори.

6.1. Процедура за култивирање (одгледување) на планински чај

Постапката за одгледување на планински чај, наведена во овој извештај, е мешавина од искуства добиени од интервјуата направени со земјоделци што садат или саделе планински чај и постапката наведена во извештајот на GFA Consulting group (2009). Клучна разлика помеѓу постапката наведена во извештајот на GFA (2009) со практиката на земјоделците е во тоа GFA сугерира дека првите значителни приноси се очекуваат само во втората вегетација - трета година од процесот, додека земјоделците тврдат дека имаат доби значителни приноси веќе во првата вегетација - втора година, технички по 12 месеци. Сепак, и GFA (2009) и интервјуираните земјоделци се согласуваат дека приносот се зголемува со секоја вегетација. GFA (2009) одредува максимум од 250 до 380 кг принос, додека земјоделците известуваат за максимум од 200 - 250 кг билка од 1.000 м².

6.1.1. Добивање на семе

Семето може да се добие на два начина: едниот е директно од растенијата, а другиот е да се набави семето. Набавка на семето звучи полесно, но истото не е достапно во Северна Македонија. Семињата се достапни само во Албанија. Семето од Албанија нема фитосанитарен сертификат и неговата старост или стапка на плодност не е позната, па увозот во Северна Македонија би бил фактички шверц на семето. Цената на семето во Албанија е 25 ЕУР за количина колку за едно кибритче (Стојковски, 2020 година), иако може да се најде и за килограм, каде цената се пресметува на 700 ЕУР за 1 (еден) кг (Стојковски, 2020). За да засадат 1.000 м² (0,1 ха) потребни се 4 (четири) кутии со кибритчиња - семиња (Стојковски, 2020 година). Собирањето семе од растенијата треба да се направи во август (GFA, 2009).

	Набавка на семе	Собирање на семе
Достапност	Достапно само во Албанија	Можно е на речиси секоја локална, повисока планина
Доверливост	Не сертифицирано или не испитано преку фитосанитарна контрола	Не сертифицирано или не испитано преку фитосанитарна контрола
Видови/ Разновидност	Не е познато	Од локалните видови / сорти кои се достапни на локалните планини
Цена	700 EUR / кг или 1.000 EUR за 1 ha	Нема директна цена

Табела 6. Споредба на методите за добивање на семе (збирни информации од теренско истражување)

6.1.2. Производство на растителен материјал

Од семето, треба да се произведе саден материјал за садење на терен. Потребни се 35.714 садници за еден хектар (GFA, 2009, стр.183), или тоа се 3.571 садници за 1.000 м², а потребни се и некои дополнителни за да се заменат оние што нема да го преживеат садењето на нивата. Постојат два можни методи за производство на семе. Едната е да се произведе саден материјал од семето во нивното лежиште, а другиот е да се произведе во садови за садење. Постапката за производство на саден материјал во леи за расадување е прилично едноставна. Кон крајот на летото, по можност во август, веднаш по собирањето, семето се 'рти во ровка почва на засенчено место. Кога на садниците се појавуваат првите лисја, тие се пресадуваат во подготвени лежишта, по можност во леи - тунели покриени со најлон. Оплодувањето на садници се препорачува да биде со 40 до 50 t / ha природно ѓубриво (GFA, 2009, стр.180). Природното ѓубриво се продава помеѓу 1.000 ден. / т (Тодор, 2018) и 1.500 ден / ден (Green village, 2016 година). Кога садниците достигнуваат големина од околу 20 см, тие се подготвени да бидат засадени на терен. (Стојковски, 2020). Засадувањето на терен треба да се направи во пролет: март или април (ГФА, 2009).

Постапката за производство на саден материјал во садови за садење е слична на другата постапка, со таа разлика што малите садници не се пресадуваат во леи – тунели, туку се пресадуваат во подготвени садови, исполнети со почва богата со ѓубрива. Садовите треба да бидат со длабочина од околу 15 см, а ширина од околу 10 сантиметри, меѓутоа истите тешко се наоѓаат, така што садовите со длабочина од 10 см се користат, бидејќи тие се лесно достапни во Северна Македонија (Стојковски, 2020). Садовите, исто така, по можност се чуваат во тунел покриен со фолија сè додека не се подготвени за садење (Стојковски, 2020).

На прв поглед, полето засадено со растителен материјал од саксии е подобро од садниците добиени од леи - тунели. Растенијата од леите – тунели претрпуваат шок за време на пресадувањето и им треба време да започнат да растат, додека растенијата од саксииите продолжуваат да растат непрекинато. Ова е само за краток период, бидејќи во рок од неколку месеци разликата не е присутна бидејќи растенијата од леите – тунели го следат растот на растенијата од саксии (Стојковски, 2020). Разликата е во тоа што производството на саден материјал во саксии е поскапо заради потребата од набавка на садови за садење, но стапката на успех е многу поголема. За споредба, само околу 5% од растенијата засадени со саксии се губат на нивата каде се засадили и треба да се заменат со нови, додека со користење на традиционалниот метод директно од лежишта има и до 30% загуба на саден материјал. Друга предност на садовите е тоа што секогаш кога растение изумира на терен, многу е полесно да се замени во подоцнежен временски момент, бидејќи оние во садови нема да страдаат од шок при пресадување.

	Лежишта	Садови
Стапка на успех	70%	95%
Цена	/	1,25 МКД по сад

Табела 7. Споредба на видови на производство на расад: во лежишта и садови (збирни информации од теренско истражување)

6.1.3. Избор на локација за садење

Одбирање на вистинската локација каде да се засади планинскиот чај е од големо значење. Планинскиот чај не е инвазивен вид, така што лесно може да биде обраснат со треви и плевели (Тасевски и Тасевски, 2020). Затоа садењето во почва богата со хранливи материи ќе предизвика планинскиот чај да биде опкружен со плевел и на крајот ќе се изгуби. Се препорачува избор на каменлива и песочна почва (Стојковски, 2020). Почвата треба да биде со варовнички основи, иако е можно и преку серпентин, а најдобро успева на надморска височина помеѓу 800 и 1.900

м.а.с.л. (Бојаци, и др., 2012). Друга работа е дека планинскиот чај не толерира вода, така што почвата мора да биде сува, отцедна и без подземни води (Стојковски, 2020). Почвите и парцелите што обично се сметаат за соодветни за лозарство се најдобри за одгледување на планински чај (Стојковски, 2020). Преспанското подрачје има многу парцели каде порано луѓето одгледувале лозја кои веќе не се користат за тоа и може да се искористат за одгледување на планински чај.

6.1.4. Подготовка на земјата за култивирање

Длабокото орање на нивата не е активност што се практикува кај сиромашните земјоделци. Сепак, орањето на нивата пред садење на планинскиот чај, отприлика во септември / на есен (GFA, 2009) ќе даде бенефит со тоа што по садењето ќе има помалку плевел (Стојковски, 2020).

6.1.5. Засадување на полето

Садењето се врши со рака и со употреба на алат за садење (dibble или dibble bar). Поставувањето пластична покривка над почвата може да звучи како добра опција (н.е., 2020а) бидејќи планинскиот чај е чувствително растение и калта ќе предизвика лисјата да се исушат и да изумрат, но за среќа тие повторно ќе пораснат (Стојковски, 2020). Како и да е, пластична покривка преку која не влегува воздух ќе предизвика почвата да се исуши и ќе предизвика да се исуши и планинскиот чај (Стојковски, 2020). Користењето на геотекс материјал што овозможува почвата да дише може даде подобри резултати, но тоа е доста поскапо.

Според Мековиќ (2009) најдобро е садниците да се засадат на оддалеченост од 70 x 40 см. Со овој аранжман можно е да се засадат до 35.714 билки на еден хектар (Менковиќ, 2009). Понатаму, таквиот аранжман ќе овозможи моторизирано управување со плевелите помеѓу редовите на билките, со што ќе се овозможи побрзо и поефикасно управување со плевелите.

6.1.6. Управување со плевел и штетници

Теренот за планински чај треба да се исчисти од плевелите. Поради оваа причина, најдобро е плантажата да се окопа двапати годишно. Опција што може да го олесни производството е дека ширината на растенијата во полето може да се постави на ширина каде што може да помине мотокултиватор, така што окопувањето може да се направи механички.

Опција во рачна контрола на плевелот е со окопување само околу растенијата, а не низ целата плантажа. Ова е доволно за планинскиот чај да има простор за одгледување.

6.1.7. Собирање на чајот

Собирањето на чај е трудоинтензивна активност што најдобро се прави со рака. Бидејќи работниците во областа Преспа се малубројни, можеби ќе биде потребно ангажирање на сезонски работници од Албанија. Цената за нивно дневно нгажирање е 1.500 МКД.

Според направените интервјуа, може да се очекува производство од околу 150 кг планински чај во првата година и околу 200 кг планински чај во втората година од 1.000 м². Ова е во согласност со Акциониот план за зачувување на планинскиот чај во сливот на Преспанското Езеро каде се забележува дека годишен принос е 25 кг за 100 м² во областа Преспа во Албанија или околу 20 кг за 100 м² во селото Коњско во Северна Македонија (Бојаци, 2012 година, стр.44-45).

6.1.8. Сушење

Многу важен чекор е сушењето на планинскиот чај. Сушењето треба да се направи преку засенување, со проток на воздух и без сонце. Ако сонцето ги погоди растенијата, тоа ќе ги направи да добијат кафеава боја, а тоа ќе предизвика да бидат несакани за пазарот. Сушењето

на растенијата може да се направи во објекти со покрив и адаптирани за оваа намена (Стојковски, 2020 година). Исто така постои и соларна машина за сушење што може да го забрза процесот и да обезбеди подобар квалитет на исушената билка. На пример, соларната машина за сушење направена од локална компанија од Штип - Еко Солар, чини 3.181 ЕУР за уред што може да се справи со материјал од 120 до 150 кг (Еко Солар, 2020).

6.1.9. Управување со плантажирањето

Забележано е дека култивираната парцела со планински чај има тенденција да се исуши и да изумре по 5 години (Тасевски и Тасевски, 2020). Причината за ова не е утврдена, но регистрирана е оваа појава од земјоделци во Коњско, Преспа. Затоа, треба да се планира да се засади нова парцела веќе во 4-та (четвртата) година, за да нема пауза во производството.

6.2. Временска рамка за култивирање на чај

Прва година

Кон крајот на летото / август:

- Собирање на семе
- Засајување на семиња во леи за расадување

Есен / септември

III Подготовка на земјата за плантажирање

Втора година 2

Пролет / март до април

- Засадување садници на полето
- Управување со плевелите

Лето

- Управување со плевелите
- Собирање

Трета година 3

Пролет

- Управување со плевелите

Лето

- Управување со плевелите
- Собирање

Четврта година 4

Повторете ја постапката од првата година натака, на различна локација, бидејќи постои опасност плантажата да почне да исчезнува во 5 -та година.

6.3. Трошоци за одгледување на чај

Со цел оваа пресметка да биде лесно применлива при производството, сите трошоци се пресметани на ниво од 1.000 м³ или што би изнесувало 1 (декар). Пресметките се вршат во согласност со горенаведените дефинирани процедури за одгледување и собирање на планински чај. Постојат три сценарија. Првото е минималистичко сценарио, каде целата рачна работа ја работи земјоделецот. Второто сценарио е кога работите ги реализираат работниците, но сите активности се оптимални. Додека последната и најскапата пресметка е таму каде што работата се прави со изнајмена рака и вклучени се примена на технолошки достигнувања за постигнување на крајната цел.

Во сите случаи, се претпоставува дека земјоделецот веќе има голем број на алатки кои ќе се користат исто така и за оваа активност, а трошоците за превоз до и од локацијата на полето не се земени во предвид.

Активност	Минимален трошок	Оптимален трошок	Максимален трошок
1. Добивање на семе	0	6.200 МКД ⁵	6.200 МКД ⁶
2. Природно ѓубриво, 169 кг	/	169 МКД ⁷	2.531 МКД ⁸
3. Материјал за засенување, 1 кг	180 МКД ⁹	180 МКД ¹⁰	180 МКД ¹¹
4. Садови, 128 плочи x 28 дупки (еднократно, истите пак се употребуваат)	n/a	n/a	4.480 МКД ¹²
5. Подготовка на земјата за садење	n/a	560 МКД ¹³	600 МКД ¹⁴
6. Засадување, 1 дневница	Сопствен труд	1.500 МКД ¹⁵	1.500 МКД ¹⁶
7. Управување со плевел и штетници, 2 дневници	Сопствен труд	3.000 МКД ¹⁷	3.000 МКД ¹⁸
8. Собирање, 2 лица на ден	Сопствен труд	3.000 МКД ¹⁹	3.000 МКД ²⁰
9. Сушење	Постоечки капацитети	Постоечки капацитети	195.632 МКД ²¹
Вкупно - инвестиција во прва година:	180 МКД	14.609 МКД	217.123 МКД
Вкупно - годишно одржување (без точките: 1, 2, 3, 4, 5, 6 и 9)	0 МКД	6.000 МКД	6.000 МКД
Вкупно – повторно плантажирање (без точка 9)	180 МКД	14.609 МКД	19.211 МКД

Табела 8. Споредба на песимистички - минимални трошоци, умерени - оптимални трошоци и оптимистични - инвестиции за максимални трошоци за плантажа на планински чај (збирни информации од теренско истражување)

⁵ Stojkovski, 2020

⁶ Stojkovski, 2020

⁷ Todor, 2018

⁸ Green Village, 2016

⁹ n.n., 2020b

¹⁰ n.n., 2020b

¹¹ n.n., 2020b

¹² Gorgi, 2019

¹³ n.n., 2017

¹⁴ n.n., 2017

¹⁵ Stojkovski, 2020

¹⁶ Stojkovski, 2020

¹⁷ Stojkovski, 2020

¹⁸ Stojkovski, 2020

¹⁹ Stojkovski, 2020

²⁰ Stojkovski, 2020

²¹ Eko Solar, 2020

Трошоците за одгледување на планински чај може да бидат различни, во зависност од подготвеноста на земјоделецот да инвестира и расположиво време да работи директно на терен или да ангажира помош за работа на терен. Планинскиот чај е чувствително растение, но не бара многу за да се дојде до финалниот производ. Нема штетници, и затоа освен да се избере вистинската локација и повремено расчистување на плевелите, не бара многу работа (Бојаци, 2020). Одгледувањето на планинскиот чај може да чини 180 ден, кога се работи за употреба на сопствена работна сила и се користат постојните капацитети, или дури 217.123 ден. кога се користи ангажирана работна сила и се купуваат нови машини како што е соларна сушара. Овие трошоци ја рефлектираат првата година на инвестирање, годишното одржување и обновата на плантажата на секои 5 години циклус.

7. Потребите и бариерите на земјоделците во однос на одгледувањето на планинскиот чај

7.1. Одгледување

Меѓу земјоделците од Преспа, постои волја да се одгледува планински чај. Сепак, меѓу многуте земјоделци има две групи кои споделуваат причини зошто претходно не направиле чекори за одгледување и собирање на планински чај.

Првата група е проактивна и подготвена да се вклучи во одгледување на нови култури. Некои дури и се обиделе да засадат медицински и ароматични билки (Ѓоргиевска, 2020 година, Прцуловска, 2020 година). Нивните бариери се недостаток на време, како резултат на обврски со децата додека биле мали (Ѓоргиевска, 2020 година), или едноставно немање извор за добивање садници за садење на нивната фарма (Прцуловска, 2020).

Втората група е повнимателна и традиционална група која покажува загриженост за добивката и за достапноста на пазарот бидејќи нема локална откупна компанија за планински чај во Преспа, Северна Македонија (Китановска, 2020 година, Божинова, 2020 година). Оваа група е фокусирана на овоштарниците со јаболка и наоѓа потешкотии во насочувањето на приходите од земјоделство. Тие се приврзани кон овошните насади од јаболката бидејќи ја гледаат традицијата која станала синоним за своето родно место (Китановска, 2020). Достапноста на бесплатно земјиште за засадување нови култури е исто така проблем (Божинова, 2020 година), но и финансиите се проблем да се започне нешто ново (Китановска, 2020 година). Постои генерален страв од започнување нешто ново, затоа што локалните земјоделци биле водени да започнат со одгледување на нови култури, а потоа останале без пазар каде да ги продадат (Китановска, 2020).

7.2. Пазар

Во регионот на Преспа нема организиран откуп на планински чај (Гоце, 2020 година, Китановска, 2020 година, Зоран, 2020 година). Сепак, постои многу мала и многу селективна потреба од други медицински и ароматични билки за билкарот Науме Петковски и неговата компанија Роза Канина (Петковски, 2020).

Земјоделците повеќе се заинтересирани за аранжмани на откуп на големо со некоја компанија отколку да инвестираат време и енергија за да создадат систем за директна продажба (Божинова, 2020). Со големопродажбата, тие можат да го посветат своето време на производството, но и затоа што имаат други дневни обврски (Божинова, 2020). Бидејќи во моментот нема присутна откупна компанија во Преспа, една можна опција за деловно ориентиран одгледување на планинскиот чај е соработка со компаниите од Охрид Алпојо и / или Натнас кои започнаа со пакување на планински чај и го продаваат во супермаркетите. Сепак,

таквата врска ќе бара преговори за фер цена, бидејќи во моментот тие компании купуваат планински чај за ниска цена од 100 ден / кг.

Директната продажба е интересна за малкуте земјоделци кои веќе направиле чекори за отворање на нови можности за нивниот приход преку приходи од туризмот и ги гледаат можностите и додадената вредност на директната продажба на чајот.

Без оглед дали ќе биде избрана директна продажба или големопродажба, развојот на бизнисот ќе бара од земјоделците да работат заедно во воспоставување на мрежа за дистрибуција и продажба.

8. Можности за други медицински и ароматични билки

Потребата за култивирање на медицински и ароматични билки лежи во потребите на фармацевтските компании (GFA, 2009), но и потребите на индустријата за преработка на храна за растителен материјал со стандардизиран квалитет. Во оваа смисла, можноста за собирање на медицински и ароматични билки не е ограничена само на планинскиот чај. Планинскиот чај може да послужи како пробна култура на она што земјоделците од Преспа се способни да го направат и постигнат. Овој проект кој е тесно фокусиран на планинскиот чај, може да поттикне иницијативи за други медицински и ароматични билки да се одгледуваат на ист начин.

Волјата за култивирање на медицински и ароматични билки е веќе присутна кај жените земјоделци од Преспа. Некои жени земјоделци веќе размислувале да одгледуваат жалфија, лаванда и мајчина душица (Ѓоргиевска, 2020). Меѓутоа, истите пречки поврзани со недостаток на време ги спречија да следат вакви идеи. На сличен начин, како и другите точки наведени во овој извештај, истите потреби и пречки се однесуваат и за другите медицински и ароматични билки: потребно е знаење за одгледување; потребен е извор на семе или саден материјал; потребни се пазарни врски; разлика во изборот кај земјоделците дали директната продажба или големопродажба е подобра; и еколошко чисто земјиште, погодно за органско производство каде што можат да бидат засадени медицински и ароматични билки.

Пазарот за други медицински и ароматични билки е споредлив, но главно зависи од видовите на избор. За некои видови веќе има откупни компании во Преспа во Северна Македонија, како што се малина и смрека. Но, повторно, цените се клучни и во одлучувањето која медицинска и ароматична билка е подобра да се одгледува. На тој начин директната продажба или преработениот или финалниот производ од медицински и ароматични билки ќе биде подобар избор. Проектот „Зајакнување на капацитетите на земјоделците за култивирање на лекови и ароматични растенија преку трансфер на знаење и добри практики“ или накратко CuLT во 2016 година (CuLT, n.d.) препорачува производство на есенцијални масла од медицински и ароматични билки, бидејќи има зголемена побарувачка од фармацевтската индустрија. Понатамошна анализа на пазарот и инвестициите потребни за други медицински или ароматични билки ќе бидат добредојдени во иднина.

Специфично знаење за собирање на медицински и ароматични билки постои во земјата и во регионот. Веќе има неколку компании и земјоделци во земјата кои култивираат медицински и ароматични билки. Да именуваме само неколку компании: Флорес, Конимекс и Херба Стојанови. Покрај тоа, постојат студии кои обезбедуваат знаење за одгледување на растенија на национално ниво на македонски јазик: една направена за Национален парк Галичица (GFA, 2009), а другата со проектот CuLT (н.д.). Достапното знаење е ограничено на 11 видови (CuLT, n.d; GFA, 2009):

- Жалфија - *Salvia* Spp .;
- Оригано - *Origanum* Spp .;

- Мајчина душица - Thymus Spp.;
- Планински чај - Sideritis Spp. ;
- Рузмарин – Rosmarinus Spp. ;
- Бугарска роза од Казанак –Rosa Damascena Mill.;;
- Лаванда – Lavandula Spp. .;
- Нане – Mentha Spp. ;
- Камилица - Chamomilla recutita L. (Matricaria chamomilla L.);
- Мелем - Melissa officinalis L. ; и
- Шипка, Rosa canina L.,

Теоретското знаењето за одгледување на 10 од овие видови е достапно во **Прирачникот за култивирање на медицински и ароматични билки** што е издаден во рамките на проектот CuLT (CuLT, n.d.). Дополнителни информации за одгледување на други видови од регионални извори и на разни регионални јазици се наоѓаат на веб-страницата на проектот CuLT - www.projectcult.com

Како и да е, најдобро сценарио за одгледување на медицински и ароматични билки во областа на Преспа ќе биде да се да се земат во предвид видови кои се веќе загрозени и / или имаат статус на заштитени. Така, одгледувањето на медицински и ароматични билки не само што ќе обезбеди деловна можност, туку и решение за заштита на животната средина. Такво растение, покрај планинскиот чај е Линцурата - *Gentiana lutea* L. Се смета дека ова растение е многу тешко за одгледување, но сепак, една студија во Албанија (Нелај, и др., 2018) покажала дека Линцурата може да биде вид за одгледување со земјоделска важност и од голема фармацевтска вредност. Понатамошното истражување и пилотирање во оваа насока треба да обезбеди повеќе можности за локалните земјоделци да направат свој бизнис кој ќе служи и за зачувување на природата.

9. Државна поддршка за собирање на медицински и ароматични билки

Министерството за земјоделство, шумарство и водостопанство на Северна Македонија во 2018 година започна со обезбедување на поддршка во вид на субвенции до 50% од трошоците за создавање на нови насади на медицински и ароматични билки. Ова е дел од Мерката за подигање на нови повеќегодишни лозови и овошни насади, и повеќегодишни насади на ароматични билки и мед на нови области, што секоја година ја спроведува Агенцијата за финансиска поддршка на земјоделството и руралниот развој (АФСАРД) (пр. , 2018). Овие мерки, за жал, не им се познати на земјоделците во Преспа, Северна Македонија (Ѓоргиевска, 2020 година).

Сепак, оваа конкретна мерка не е јасно утврдена во однос на тоа дали ќе постои и во 2020 година, бидејќи вработените од АФСАРД не се запознати за нејзино продолжување и Упатството за државните плаќања за 2020 година сè уште не е објавено (н.е., 2020 година, АФСАРД, н.д.).

10. Заклучоци и препораки

Во овој момент, одгледувањето на планински чај е во критична фаза и изгледа дека не е добра деловна одлука за започнување на бизнис, пред се заради ниските цени на откуп. Како и да е, имајќи предвид дека многумина, ако не сите земјоделци во пошироката област на Преспа, вклучително и Албанија, па дури и пошироко - низ цела Северна Македонија се откажаа од одгледување на планински чај и други култури, наскоро ќе има потреба од снабдување со истиот. Некои побарувања би се задоволиле од бербата на чај во природни услови од Галичица или други планини, но сосема е можно поседувањето на плантажа на планински чај за една или две години да биде интересно повторно заради исполнување на барањата на локалниот пазар, а можеби и откупната цена на големо би се зголемила повторно.

Откупната цена на големо на планинскиот чај е нестабилна. Во минатото имало 300 МКД / кг и сега падна на половина 150 МКД / кг, а пониски цени се пријавени дури на 100 МКД / кг. Како и да е, малопродажната цена на планинскиот чај на пазарите со свежи производи останува стабилна во последните 10 години, приближно 1 МКД за грам или 1.000 МКД / кг, со што директната продажба на мало и додавање на вредност би биле подобар бизнис од трговијата на големо.

Достапните пазари за планински чај во пошироката област на Преспа во моментот се оскудни, ограничувајќи се помеѓу тоа да се продаваат директно на тезгите на зелените пазари во земјава или на големо на малкуте, нови компании за пакување како и традиционалните продавачи на зелениот пазар. Како и да е, постои потенцијал на пазарот во областа на директната продажба, продажбата преку Интернет и отворањето нови пазари како баровите и рестораните, каде што планинскиот чај целосно недостасува во нивното мени.

Планинскиот чај има прекугранична природа во пошироката област на Преспа. Со движењето на луѓето од пошироката област на Преспа, особено на собирачите и на земјоделците на планински чај, непознати количини на планински чај минуваат нерегистрирани. Националниот парк Галичица не издава дозволи за собирање, дозволувајќи само берба за лична потрошувачка. Погоре наведеното посочува дека е невозможно да се проценат количините што се берат во областа на Преспа во Северна Македонија, со што особено се разликуваат оние што се за лична потрошувачка од оние што се за комерцијални цели.

Локалните жители низ целата област на Преспа сметаат дека планинскиот чај е многу вкусен пијалок. Мештаните толку многу го собираат, така што личната потрошувачка е поголема од собирањето за комерцијални цели. Иако во Националниот парк Галичица, според резултатите од повеќегодишен мониторинг, ова повеќе не се смета за закана, доколку се очекува намалување на бербата на планинскиот чај во Националниот парк, уште повеќе доколку се промовира кај локалното население да го насади во своите градини за лична потрошувачка. Тоа што овој чај им се допаѓа на луѓето е потенцијал за развој на бизнис со продажба на садници од планински чај, така што луѓето можат лесно да го садат во нивните дворови и / или балкони.

Жените земјоделци од Преспа немаат знаење и доверба за да произведат саден материјал за планински чај. Тие се чувствуваат побезбедни ако има некој што би обезбедил саден материјал за планинскиот чај со што едноставно би го засадиле на своето земјиште. Градењето на знаење и самодоверба за собирање на чај во планините особено е потребно за производство на садници на планински чај. Овој процес може да се реализира преку учење од други земјоделци во Преспа што неодамна подигнале плантажа, но и од многуте земјоделци во Албанија кои веќе имаат 10-годишно искуство. На овој начин, земјоделците од Преспа ќе развијат одржливост во одгледувањето на планински чај, без да зависат од производителите на расад. Покрај тоа, ова знаење може да доведе до развој на нов бизнис за нив во производство и продажба на саден материјал од планински чај на други земјоделци, но исто така и едноставно со луѓе кои би сакале да имаат некои насади во својата градина.

Жените земјоделци од Преспа имаат различни мислења дали директната продажба или големопродажбата е подобра. Ова доаѓа главно од нивното достапно време за да се вклучат во

пронаоѓање и отворање нови пазари, но и за пристап до пазарите. Некои кои веќе имаат разновидни приходи преку туризмот, гледаат на потенцијал и можност директно да ги продаваат овие култури. Оние жени земјоделци кои го согледуваат потенцијалот и се подготвени да се вклучат во процес на додавање вредност и директна продажба, треба да бидат поддржани во постигнување на тоа и да послужат како пример за другите, но и да отворат врати за потребните пазари.

Веќе понудените домашни производи од спакуван планински чај од двете компании од Охрид укажуваат на процес на лошо сушени билки. Ова значи дека треба да се одобри квалитетен процес на сушење од страна на одгледувачите. Поддршка за процесот на одгледување на планински чај треба да се постави преку набавка на соларна машина за сушење, како што се оние изработени од Еко Солар / Агро Солар од Штип за кои производителот тврди дека земјоделците можат да добијат поврат од 80% од програмата ИПАРД (Агро Солар, 2020 година).

Одгледување на други медицински и ароматични билки е можно и има многу од нив за кои постапките за одгледување се лесно достапни на Интернет (Cult, н.д.). Како и да е, треба да се направат напори за понатамошно проценување, истражување и пилотирање во одгледување на други заштитени видови на медицински и ароматични билки, како оние кои се загрозени или локални ендемични видови. Такво растение е Линцурата за која се постигнати првични резултати од култивирање во Албанија (Нелај, и др., 2018).

Земјоделците од Преспа, Северна Македонија немаат информации за тековните можности за финансирање што ги нуди државата во врска со собирање на медицински и ароматични билки. Поврзувањето на жените земјоделци во една организација може да го олесни овој проблем и да им овозможи на земјоделците да имаат повеќе стимули да се вклучат во други земјоделски активности, а не само работа со јаболка.

10. Користена литература

- Agro Solar, 2020. *Соларна сушара за сушење на овошје и зеленчук*. [online] Available at: <<https://www.facebook.com/agrosolarltd/posts/226313728769480>> [Accessed on 19 March 2020].
- AFSARD (Agency For Financial Support To Agriculture And Rural Development), n.d. *Директни плаќања - Упатства за корисници*. [online] Available at: <http://www.ipardpa.gov.mk/Root/mak/default_mak.asp> [Accessed on 6 March 2020]
- Amazon, n.d. 100g Sideritis Scardica★Mountain Tea★Ironwort★Gojnik Herbal Tea★100% GMO Free★Make sure to checkout with Minerals-water.ltd to get what's on the picture. [online] Available at: <<https://www.amazon.co.uk/Sideritis-Scardica★Mountain-Tea★Ironwort★Gojnik-Free★Make-Minerals-water-ltd/dp/B018SQ6664>> [Accessed 15 February 2020]
- Aspermuhle, n.d. Greek Mountain Tea. [online] Available at: <<https://www.aspermuehle.de/en/Tea-Coffee/Greek-mountain-tea/Greek-mountain-tea-ironwort-Sideritis-scardica/>> [Accessed 15 February 2020]
- Betti, G.J.R., 1999. The cultivation of medicinal plants. A necessity for supplying the pharmaceutical industry with drug raw material. In: TRAFFIC EUROPE, *First international symposium on the conservation of medicinal plants in trade in Europe*. Kew, United Kingdom, 22.-23.6.1998. [online] Available at: <<https://www.iucn.org/ur/content/medicinal-plant-trade-europe-conservation-and-supply-proceedings>> [Accessed 15 February 2020]
- Biene, n.d. Sideritis scardica Greek mountain tea. [online] Available at: <<http://www.b4u.de/en/shop/sideritis-scardica-greek-mountain-tea/>> [Accessed on 15 February 2020]
- Bojadzi, A., Brajanoska, R., Stefkov, G., Fotiadis, G., Shumka, S. and Avukatov, V., 2012. Conservation Action Plan for Mountain tea in the Prespa Lakes Watershed (Final Report). UNDP/GEF project: *Integrated ecosystem management in the Prespa lakes basin*.
- Bozinova, S., 2020. *Mountain Tea Cropping*. (Interview, 17 February 2020)
- Eko Solar, 2020. *Соларни сушари за овошје и зеленчук*. [online] Available at: <<https://reklama5.mk/AdDetails?ad=2925131>> [Accessed on 3 March 2020]
- Etsy, n.d.a Greek Mountain Tea, Mount Olympus, Sideritis Scardica, Dried Herb, 100g (3.5oz.) [online] Available at: <https://www.etsy.com/listing/238102571/greek-mountain-tea-mount-olympus?ref=landingpage_similar_listing_top-2&frs=1> [Accessed on 15 February 2020]
- Etsy, n.d.b Greek Mountain Tea, Sideritis Raeseri, Dried Herb 100g (3.5oz.) [online] Available at: <<https://www.etsy.com/listing/240496073/greek-mountain-tea-sideritis-raeseri>> [Accessed on 15 February 2020]
- Goce, 2020. *Mountain tea buyout*. (Interview, 31 January 2020)
- Gorgi, 2019. *саксии, црепови/ saksii, crepovi za proizvodstvo na rasad*. [online] Available at: <<https://reklama5.mk/AdDetails?ad=3228740>> [Accessed on 3 March 2020]
- Green Village, 2016. *Органско ѓубриво од калифорниски црви - HUMUSAN*. [online] Available at: <<https://reklama5.mk/AdDetails?ad=2266295>> [Accessed on 4 March 2020]
- Kitanovska, M., 2020. *Mountain Tea Cropping*. (Interview, 17 February 2020)
- Kostadinova, E., Alipieva, K., Stefova, M., Antonova, D., Evstatieva, Lj., Stefkov, Gj., Tsvetkova, I., Naydenski, H. & Bankova V., 2008. Influence of cultivation on the chemical composition and antimicrobial activity of Sideritis spp. *Pharmacognosy magazine*, 4(14), pp.102-106.
- Lence, 2020. *Mountain Tea*. (Interview, 17 February 2020)
- Menkovic, N., 2009. *Извештај: Развој на органско земјоделство и одржливо користење на други шумски производи во НП Галичица*.
- MOEPP (Ministry of Environment and Physical Planning of the Republic of North Macedonia), 2011. Листа за утврдување на строго заштитени и заштитени диви видови. In: *Official Gazette of the Republic of North Macedonia* 139(11). 7 October 2011 [online] Available at: <<http://www.moepp.gov.mk/wp->

<content/uploads/2014/09/Listi%20za%20utvrduvanje%20na%20strogo%20zastiteni%20i%20zastiteni%20divi%20vidovi.pdf>> [Accessed on 20 March 2020]

- MOEPP (Ministry of Environment and Physical Planning of the Republic of North Macedonia), 2019. Unpublished data.
- Najdovski, Z., 2020. *Mountain Tea selling on the green market in Bitola*. (Interview, 5 February 2020)
- n.n., 2017. *Земјоделците поделени околу зголемувањето на акцизата на нафтата*. In section: Business. Sitel. [online] Available at: <<https://sitel.com.mk/zemjodelcite-podeleni-okolu-zgolemuvanjeto-na-akcizata-na-naftata>> [Accessed 3 March 2020]
- нп, 2018. *Повик за субвенции за овошни и лозови насади, ароматични растенија и медоносна флора*. In Economy. MKD. [online] (Last updated 3 June 2018). Available at: <<https://www.mkd.mk/makedonija/ekonomija/povik-za-sbvencii-za-ovoshni-i-lozovi-nasadi-aromatichni-rasteniya-i-medonosna>> [Accessed 5 March 2020].
- n.n., 2020a. *Farmer's experience of planting Mountain Tea in from village Drzilovo, Skopje*. (Interview, 31 January 2020)
- n.n., 2020b. *Prices of farming expendables*. Margo farmer's pharmacy. (Interview, 13 February 2020)
- n.n., 2020c. *Measure for Rising Of New Multiyear Vine And Fruit Plantations, And Multiyear Plantations Of Aromatic Herbs And Honey Yielding Plants On New Areas*. (Communication, 6 March 2020)
- n.n., 2020d. *Mountain Tea selling on the green market in Bitola*. (Interview, 5 February 2020)
- n.n., 2020e. *Mountain Tea selling on the green market in Resen*. (Interview, 17 February 2020)
- Prculovska, V., 2020. *Mountain Tea cropping*. (Interview, 17 February 2020)
- Rantasa, B., Panajotova, A.S., and Cule, A., 2019. *Assessment of Challenges and Opportunities Related to Non-Timber Forest Products in the Wider Prespa Area*. [online] Available at: <<https://www.pont.org/wp-content/uploads/2019/06/Need-assesment-NTFP-PONT-final.pdf>> [Accessed 19 March 2020]
- Stojkovski, Z., 2020. *Cropping Mountain Tea*. (Interview, 6 February 2020)
- Taki, 2020. *Mountain Tea cropping*. (Interview, 18 February 2020)
- Tasevski M. and Tasevski, N., 2020. *The history of cropping mountain tea in village Konjsko, Resen*. (Interview, 6 February 2020)
- Tea and Coffee, n.d. *Mountain Tea Sideritis Scardica Olympus Tea*. [online] Available at: <<https://www.tea-and-coffee.com/mountain-tea-sideritis-scardica>> [Accessed on 15 February 2020]
- Todor, 2018. *Stalsko Gjubre Шталско Ѓубре*. [online] Available at: <<https://reklama5.mk/AdDetails?ad=1571090>> [Accessed on 4 March 2020]

Список на анекси

Анекс 1: Список на компании поврзани со недрвни шумски производи во Преспанската област на Северна Македонија

Анекс 2: Список на луѓе и средби со нив за целите на ангажманот